

**КОНОТАТИВНО-АСОЦІАТИВНІ КОМПОНЕНТИ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ АД'ЄКТИВУ НІМ. HEIß,
РЕЛЕВАНТНІ В АСПЕКТІ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ**

У статті на матеріалі фразеологізмів із прикметником термічного значення нім. heiß розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів ключової лексеми, що мають асоціативно-периферійну природу, в процесі фразеотворення. З'ясовано, які з конотативно-асоціативних компонентів лексичних семантем означеного прикметника лежать в основі формування фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологія, лексика, семантика, мотивація, прикметник, семантема, ідіоматичне значення.

В статье на материале фразеологизмов с прилагательным термического значения нем. heiß рассматривается вопрос об участии лексико-семантических вариантов ключевой лексики, имеющих ассоциативно-периферийную природу, в процессе фразеобразования. Показано, какие конотативно-ассоциативные компоненты лексических семантем указанного прилагательного лежат в основе формирования фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, мотивация, прилагательное, семантема, идиоматическое значение.

The author discuss, with reference to phraseological units with adjective denoting high temperature Germ. heiß, the question of participation of lexical-semantic variants of the key lexical component, which have associative nature, in the process of formation of phraseological units. The author finds out which connotative-associative components of lexical semantemes of this adjective are used in the formation of idioms.

Key words: phraseology, lexis, semantics, motivation, adjectives, semanteme, idiomatic meaning.

Смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням слова, вжитого в її складі, може відчуватися завдяки мовній інтуїції. Саме мовна інтуїція дозволяє зробити висновок про використання певної семантики у певній фраземі, а отже, про відображення саме цієї лексичної семантики на фразеологічному рівні, адже відомо, що багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні «через» свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі у вигляді того чи іншого лексико-семантичного варіанта, властивого їй як одиниці словникового складу мови. Дослідження взаємозв'язків між власне лексичною та фразеологічною семантикою є однією з **актуальних** проблем у теоретичній

фразеології. Мова йде про характер зв'язків між тими значеннями слова, що притаманні йому як одиниці лексико-семантичної системи, і тими, які виникають у разі вживання слова у внутрішньофразеологічному контексті як складової частини фразеологізму. Ця проблема розглядається, зокрема, у працях І. О. Мельчука [4] та В. М. Телії [8].

У представленій статті ми розглядаємо цю проблему, обравши за **об'єкт** дослідження німецькі фразеологізми з прикметником *heiß* («гарячий»), причому лише ті з них, які є фразеологізмами *sensu stricto* й характеризуються ідіоматичністю семантики.

Варто зауважити, що аналізована статті лексема нім. *heiß* належить до розряду, окреслюваних як предикативні (чи ознакові) і протиставлених номінативним лексемам. Характер якісно-ад'єктивної семантики значною мірою ускладнює розрізнення окремих семантем, властивих певному прикметнику, з одного боку, і контекстуальних варіантів таких семантем – з іншого. Необхідно відзначити, що підставою для фразеотворчого використання прикметникових лексем у складі ідіоматичних сполук можуть бути не лише ті їх значеннєві властивості, які отримують експліцитне вираження й відображення у формі словникових дефініцій, а й такі риси їхніх значень, що мають радше асоціативно-периферійну природу, не отримуючи внаслідок цього лексикографічної фіксації й експлікації. Крім того, ключова ад'єктивна лексема у внутрішньофразеологічному контексті може мотивуватися в іманентно-мовному плані не одним, а одразу кількома своїми лексико-семантичними варіантами. Відповідно, у нашій статті ми поставили за **мету** з'ясувати, які з конотативно-асоціативних компонентів лексико-семантичних варіантів лексеми нім. *heiß* прослідковуються у процесі фразеотворення і лежать в основі формування фразеологічних одиниць. **Предметом** нашої розвідки є саме асоціативно-периферійні риси семантем означеного прикметника, що використовуються у процесі фразеотворення.

У випадку пристроїв, пов'язаних із використанням впливу високої температури, цілком природною і зрозумілою є наявність у фраземах на позначення таких об'єктів атрибутивного компонента зі значенням «гарячий», який модифікує опорний субстантивний компонент із загальним значенням певного пристрою (пор. нім. *heißer Umschlag* «припарка, гарячий компрес» [1], *Heißsiegelung* «термозварка (термопластичних синтетичних плівок; напр., для запечатування пакетів)» [1], *Heißluftdusche* «(електрична) сушарка для волосся, фен» [1]). Натомість у виразі *heiße Ofen* «дуже потужний і швидкий автомобіль» [1] (дослівно «гаряча пічка») фразеотвірна семантика першого компонента і вся внутрішня форма позначення є істотно іншими, хоча термічний процес є частиною дії мотору внутрішнього згоряння. На підставі наведених вище визначень можна припустити, що прикметник зі значенням «гарячий» тут виражає здатність автівки до швидкої їзди, адже риса «швидкий» асоціюється із семантикою горіння як прототипова ознака цього явища [2; 6; 10], а «гарячий» є іншою рисою, присутньою в цій семантиці, що дає підстави оцінити механізм виникнення похідного фразеологічного ад'єктивного значення як метонімічний.

Цікаво відзначити, що в дещо інший спосіб пов'язання риси швидкості з

високотемпературною семантикою реалізується у фразеологічній сполучі нім. *ein heiß gelaufenes Pferd* «змилений кінь» [1] (досл. «гарячий забіганий кінь») (укр. *змилений* «який дуже спітнів, покрився ніби мильною піною (про коней)» [3]). У коня під час активного, швидкого бігу виділяється піт із жиром, і ці виділення на вигляд дуже схожі на мильну піну; таким чином, у цьому випадку витрата живою істотою необхідної для швидкого пересування м'язової енергії породжує, як його особливу фізіологічну рису – підвищення температури тіла (натомість у машинах саме процеси згорання спричиняють швидкість руху). Слід, однак, додати, що зазначений німецький вираз позначає не просто будь-якого розпашілого коня, а саме такого, який уже закінчив свій біг (саме це надає семантиці виразу ідіоматичності). Когнітивно значуще виділення чи профілювання даної ознаки (про поняття профілювання, яке було запропоноване Р. Лонгейкром (Ленекером), але згодом набуло дещо іншого витлумачення в працях польських етнолінгвістів, зокрема Р. Гжегорчикової [11], З. Мушинського [12] та Р. Токарського [13]) є істотним у плані догляду за цією твариною: змиленого, розгаряченого коня після швидкої їзди конче треба виводити, тобто, примушуючи його рухатися кроком, саме так дати йому охолонути, причому в жодному разі йому тоді не можна давати води, інакше він може захворіти й загинути. Можливо, саме внаслідок використання прикметника *heiß* («гарячий» у зазначеному фразеологічному значенні його лексико-семантичний різновид «гарячий, темпераментний», на наш погляд, не (так широко) вживається поряд із лексемою *Pferd* як окреслення баского коня (натомість цю функцію бере на себе інше слово з високотемпературною семантикою, а саме *Feuer* у його лексико-семантичному варіанті «дикий, пристрасний темперамент (чи істота)», пор. ілюстрацію до цього значення *ein Pferd mit Feuer* [14, с. 1273] (досл. «кінь з вогнем»)).

Але якщо в попередніх прикладах семантика швидкості витлумачується як супутня риса, пов'язана з перебігом термічного процесу, то в інших випадках ця риса може отримувати вже дещо іншу інтерпретацію, хоча також пов'язану з високою температурою, зокрема із темпом утрати нагрітості. Тут ми маємо на увазі передусім словосполучення нім. *ein heiße Spur* «гарячий слід (важливі дані для розкриття якогось злочину)» [5, с. 273] (приклад *Spuren sind noch heiß* «сліди ще гарячі» [15, с. 304], можливо, свідчить про близькість відповідного значення *heiß* до сфери лексичної семантики). Щодо подібних виразів укладачі лексикографічних джерел інколи вказують на їхній зв'язок з терміном псового полювання чи мовою мисливців [7, с. 530]. Цей «гарячий (тобто свіжий, нещодавно залишений здобиччю) слід», як відомо, може й «вистигати», тобто з часом слабне і зникає; пор. рос. *след простыл* [9] (не виключено, що це «остигання» сліду пов'язане й із реальним зниженням температури як однієї з його органолептичних властивостей). Це свідчить про те, що ознака «гарячий» інтерпретується тут як «нагрітий» і при цьому виступає так би мовити не автономно й абстраговано від умов свого існування, а в перцептивно пов'язаному сенсі й вимірі, як «даний у чиємусь безпосередньому сприйнятті». Іншими словами, нагрітість репрезентується в цій фраземі як щось таке, що кимось відчувається (передусім, звісно, тактильно, а в даному випадку – ще й

одоративно) та швидко втрачається своїм носієм, перестаючи, бути доступною для відчуття і використання. Крім того, «гарячий» тут характеризує й взаємовідношення, взаєморозташування сприймача, носія і продуцента цієї риси: «гарячий слід» – це «слід «нещодавній, свіжий», «слід близької до переслідувача здобичі» і ця свіжість сліду як його утилітарна цінність зумовлюється просторовою й часовою близькістю як того, хто його сприймає (використовує), так і того, хто його залишив.

Внутрішньомовну вмотивованість рисами утилітарної цінності і нетривалості демонструє, на наш погляд, вираз відносно нещодавнього походження нім. *heiße Angebot*, який останнім часом зустрічається буквально на кожному кроці в торгівельній рекламі, у тому числі й в інтернеті. Є підстави припускати, що ця фразема, «експлуатуючи» семантику відповідного прикметника (і роблячи це не без ознак мовного маніпулювання), зображає комерційну акцію зі збуту того чи іншого товару за певними, нібито вигідними цінами не лише як утилітарно привабливу (з огляду на співвідношення ціни і якості), а насамперед як таку, що «швидко холодне», як скороминущу, у цей спосіб змушуючи потенційного адресата реагувати на рекламу зазвичай в емоційний спосіб, за принципом «хапай, поки дають», не оцінюючи реальних чеснот пропонованого.

Подальшим кроком у смисловій еволюції «гарячого» в даному «утилітарному» й позитивно маркованому в аксіологічному сенсі напрямі є формування в нім. *heiß* окремих суто лексичних значень «свіжий, нещодавній», «такий, що в даний момент користується великою популярністю чи попитом» і «такий, що зараз викликає інтерес, багатообіцяючий, перспективний, актуальний», пор. нім. *ein heißer Tip* «останні дані» (часто мова йде про дані, що допомагають розкрити злочин) [5, с. 273] (досл. «гаряча підказка (натяк)»); *hinter einer heißen Sache her sein; Just hat er (= Al Gore) auch der Biotechnologie, der neuen heißen Branche im Silicon Valley, mehr Zuwendung aus Washington versprochen; heiße (sensationelle) Story* (Spiegel 18, 1986, 28); *Das brachte mich schon nach den ersten Schlucken auf einen -en Gedanken* (Brot und Salz 410), (спорт.) нім. *eine heiße (hohe) Favoritin* «(визнаний) фаворит, лідер змагань» [1] (досл. «гарячий (високий) фаворит») (*In der deutschen Mannschaft ... fehlten zwei, die zu den hießsten (aussichtsreichsten) Anwärtern auf eine Medaille zählten* (Maegerlein, Triumph 31) [1] (щоправда, у внутрішній формі деяких таких прикладів проглядає також і семантичний різновид «гарячий, схвильований, напружений», який відображає елемент емоційності у сприйнятті відповідних речей).

Окремий різновид вживання прикметників зі значенням «гарячий» у внутрішньофразеологічному контексті представлений термінологічними виразами, в яких термічна семантика витлумачується в переносному сенсі безпосередньої часо-просторової суміжності, а отже, доступності, швидкого прямого контакту. Тут слід згадати колокацію нім. *ein heißer Draht* «прямий провід (між урядами великих держав)» [5, с. 129] (досл. «гарячий провід»).

Наведені приклади, виконуючи своє основне призначення, досить часто демонстрували й іншу особливість фразем із ад'єктивом термічної семантики, а

сама, одночасну внутрішньомовну вмотивованість не лише одним семантичним різновидом відповідного ключового слова (і, відповідно, співвіднесеність більш ніж з одним таким різновидом). Прикладом може слугувати вираз нім. *ein heißer Draht* у вихідному значенні «прямий телефонний або телетайпний зв'язок між главами урядів, наприклад, між Вашингтоном і Москвою, що використовується за надзвичайних обставин»; з нашого погляду, саме в семантичному різновиді цієї фрази виразно прочитується двоїсте чи навіть множинне твірне підґрунтя, пов'язане, зокрема, з такою похідною семантемою ключового слова *heiß*, як «небезпечний»: адже призначення такої лінії зв'язку полягає в можливості її використання в «гарячих», небезпечних ситуаціях, з метою запобігання виникненню «гарячої» війни.

Згадана асоціативно-конотативна риса, пов'язана з небезпекою, показує нам іншу, протилежну сторону первинного сенсу «гарячого» ад'єктиву: термічна ознака осмислюється не лише як конструктивна й аксіологічно позитивна, а й потенційно деструктивна й через це негативна. Саме це розуміння «гарячого» складає смислове підґрунтя, яке не лише становить підставу для виникнення семантики «небезпечний», але й відображається у фразеотвірному вживанні даної семантики для позначення низки денотатів, що їх можна в цілому позначити як «кримінально» марковані, пор. нім. *ein heiße Spur* «гарячий слід (важливі дані для розкриття якогось злочину)» [5, с. 273]; *heiße Ware* «гарячий товар» [5, с. 273] (мова йде про вкрадений чи контрабандний товар, від якого поспішають якнайшвидше позбутися).

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що вивчення реалізації прикметника нім. *heiß*, а також інших ознакових (предикативних) лексичних одиниць у фразеологічному контексті має враховувати потенціальну дифузність їхньої фразеотвірної семантики, яка знаходить своє вираження 1) у наявності у ній функціонально істотної асоціативно-конотативної смислової периферії; 2) у тому, що ієрархічна структура семантичних варіантів (причому як лексичних, так і фразеологічних) цих одиниць характеризується переходами від якісного до відносного значення (і, можливо, навпаки); 3) у множинній мотивації похідних ідіоматичних значень.

Таким чином, дослідження характеру зв'язків лексичної і фразеологічної семантики поглиблює наші уявлення не лише про ці зв'язки, а й про пов'язані з ними сфери семантики слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большой немецко-русский и русско-немецкий словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/contents.nsf/ger_rus.
2. Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) / Ж. Ж. Варбот // Славянское языкознание : доклады российской делегации на XII Международном съезде славистов. – М. : Наука, 1998. – С. 115-129.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ = Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

4. Мельчук И. А. О терминах «устойчивость» и «идиоматичность» / И. А. Мельчук // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 73-80.
5. Немецко-русский фразеологический словарь / авт.-сост. Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин. – М. : Русский язык, 1975. – 656 с.
6. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков : М. В. Потебня, 1914. – 243 с.
7. Словарь русской фразеологии : историко-этимологический справочник / авт. А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. – Спб. : Фолио-пресс, 1999. – 701 с.
8. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Советская энциклопедия, 1977. – Т. 27. – С. 610-611.
9. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1981-1982. – Т. 1-4.
10. Черниш Т. О. О. О. Потебня і проблеми паралелізму в історичній семасіології / Т. О. Черниш // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 140-148.
11. Grzegorzczkova R. Profilowanie a inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia / R. Grzegorzczkova // Profilowanie w języku i tekście / [pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego]. – Lublin : UMCS, 1998. – S. 9-18.
12. Muszyński Z. «Profilowanie» profilowania / Z. Muszyński // Profilowanie w języku i tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. – Lublin : UMCS, 1998. – S.19-34.
13. Tokarski R. Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania / R. Tokarski // Profilowanie w języku i tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. – Lublin : UMCS, 1998. – S. 35-52.
14. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin : Akademie-Verlag, 1973-1980. – B. 1-5.
15. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1972. – 818 s.

Дата надходження до редакції: 15.05.2013 р.